

Joanna Matyasik

„Sto lat u siebie. Zabytki piśmiennictwa polskiego w zbiorach bydgoskiej ksiąźnicy”

– wystawa zorganizowana w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. dr. W. Belzy w Bydgoszczy,
w dn. 17-31 stycznia 2020 r.

Wystawę „Sto lat u siebie. Zabytki piśmiennictwa polskiego w zbiorach bydgoskiej ksiąźnicy” zorganizował Dział Zbiorów Specjalnych Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Ekspozycja czynna była od 17 do 31 stycznia 2020 r. w budynku głównym placówki, w sali wystawowej przy ul. Jana Kazimierza w Bydgoszczy. Jej celem była prezentacja polskiej literatury od czasów staropolskich po kres II Rzeczypospolitej. Wystawione zostały najcenniejsze zabytki piśmiennictwa polskiego zgromadzone w ksiąźnicy bydgoskiej przez sto lat polskiego zarządu. Zaprezentowano różnorodne materiały biblioteczne, wśród których przeważały rękopisy sporządzone ręką autora i często niepublikowane, oraz najcenniejsze druki (stare druki, pierwodruki, wczesne i unikatowe wydania utworów). Nie zabrakło także materiałów ikonograficznych (tj. pocztówki, plakaty, grafiki i rysunki), dokumentów życia społecznego, a także obiektów muzealnych. Na ekspozycji można było znaleźć spuściznę wielu twórców, ale najwięcej miejsca poświęcono takim pisarzom,

1. Karta pocztowa, ilustracja do dzieła *Quo vadis*, 1909, ze zbiorów WiMBP, sygnatura P 801

jak Adam Mickiewicz, Józef Ignacy Kraszewski, Henryk Sienkiewicz i Maria Konopnicka. Wybór ten wynikał z zasobu biblioteki bydgoskiej. Poniższe sprawozdanie z wystawy nie zawiera opisów wszystkich wyeksponowanych obiektów, a jedynie prezentuje najciekawsze z nich, dotyczące poszczególnych epok literackich.

Wystawa wpisała się w uroczyste obchody setnej rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw do macierzy. Wystawione obiekty wprawdzie nie ilustowały wydarzeń roku 1920, ale poprzez patriotyczny charakter do nich nawiązywały. Materiały prezentujące włączenie Bydgoszczy do odrodzonego państwa polskiego, a przechowywane w bibliotece, zostały użyczone Muzeum Okręgowemu w Bydgoszczy, gdzie zorganizowano wystawę „Ku wolności. Bydgoszcz 1914-1920”, czynną od 20 stycznia do 10 maja 2020 r. w spichrzach nad Brdą. Wśród wypożyczonych obiektów znalazły się tak cenne pamiątki dziejów miasta, jak odezwa pierwszego komisarycznego prezydenta Jana Maciaszka do mieszkańców miasta z dn. 20 stycznia 1920 r. i afisz promujący uroczyste przedstawienie *Dziadów* Adama Mickiewicza na przyjęcie Wojsk Polskich z dn. 22 stycznia 1920 r.

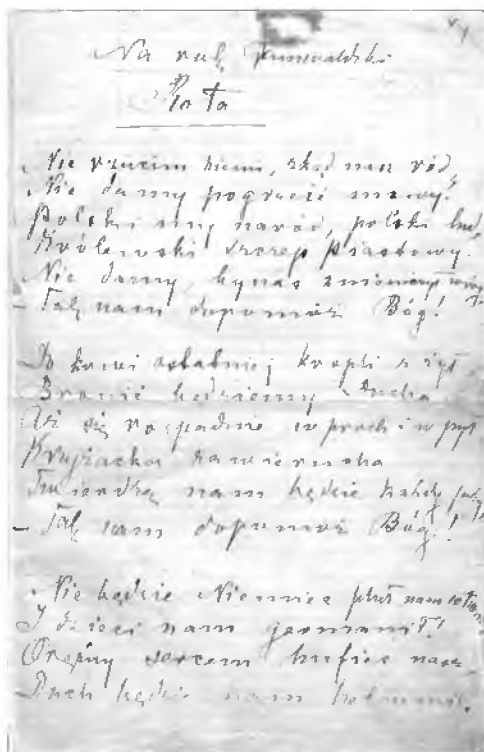
W 1920 r., gdy Bydgoszcz wróciła w granice odrodzonej Rzeczypospolitej, w zasobie Biblioteki Miejskiej było zaledwie 300 poloników. Jak pisał ówczesny dyrektor Witold Belza, „książka polska była wówczas wygnanką”¹. Od tamtej pory minęło sto lat, w ciągu których księgozbiór placówki całkowicie zmienił swój charakter. W tym okresie bywały trudne chwile, kryzysy finansowe często nie pozwalały na zakup nowości wydawniczych i materiałów antykwarycznych. Dodatkowo w latach II wojny światowej i okupacji niemieckiej zasób biblioteczny odnotował straty, głównie na skutek celowego niszczenia książek polskich. Bohaterską postawą wykazali się pracownicy Polacy, którzy z narażeniem życia chronili polskie zbiory (m.in. zastępca dyrektora dr Michał Nycz przesłuchiwany i torturowany w sprawie ukrycia przed okupantem dokumentów i rękopisów królewskich z kolekcji Kazimierza Kierskiego).

Większość materiałów prezentowanych na wystawie zgromadzona została w dwudziestoleciu międzywojennym, głównie dzięki ofiarności społeczeństwa. W tym okresie różne instytucje, organizacje, towarzystwa, rodziny ziemiańskie i przedstawiciele inteligencji przekazywali swoje kolekcje na rzecz państwa. Dużą rolę w tym procesie odegrał Witold Belza, który w celu wzbogacenia zasobu biblioteki korzystał z prywatnych znajomości z twórcami literatury i kultury polskiej. Świadczy o tym chociażby fragment korespondencji pomiędzy dyrektorem Belzą a Ludomirem Różyckim z 1937 r. Początkowo kompozytor wprost odmówił przesłania swego rękopisu, pisząc: „co do manuskryptu dla Biblioteki

¹ *Sprawozdanie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1920-1927*, Bydgoszcz 1928, s. 4.

Miejskiej, to nie widzę na razie racji. Ostatecznie Bydgoszcz dotychczas wcale się o mnie nie troszczyła i wyrwałbym tym się trochę jak ów Filip z Konopi”². Wówczas Belza odpisał mu w następujący sposób: „co się tyczy rękopisu, o który prosiłem – to jednak nie mogę się zgodzić ze stanowiskiem Pańskim. Bibliotekę polską od 1920 r. ja prowadzę – ja ją stworzyłem – na moje ręce i dzięki moim stosunkom otrzymała Biblioteka nasza przewspaniałe dary – i miałem zawsze wrażenie, że ktokolwiek cokolwiek Bibliotece naszej dawał – to dawał ze względu na to, że ja jestem jej Dyrektorem. Miasto jako takie nie wchodziło prawie nigdy w rachubę”². Sprawa zakończyła się jednak następującą deklaracją Różyckiego „Manuskrypt dla Pańskiej Biblioteki wynajdę Panu i przywiozę”².

Zabytki polskiej literatury zaprezentowano na wystawie w układzie chronologicznym, zaczynając od epoki staropolskiej. W tej grupie pojawił się *Dworzanin polski*, parafraza traktatu *Il cortegiano* Baltazara Castiglione, dopasowana do polskich realiów. Jej autorem jest Łukasz Górnicki, który za swoje dzieło otrzymał tytuł szlachecki. Pierwsze wydanie ukazało się w 1566 r. Na ekspozycji znalazła się edycja z 1639 r., pochodząca z Biblioteki Ordynacji Skórczewskich na Radomicach-Czerniejewie. Wyeksponowano także dzieła Jana Kochanowskiego, w tym *Psalterz Dawidów*, piękną parafrazę, uważaną za największe osiągnięcie twórczości poety. Woluminy zawierające utwory poety z Czarnolasu charakteryzują się ciekawą proveniencją lub artystyczną oprawą. Wspomniany *Psalterz* należał do dyrektora Gimnazjum Chełmińskiego Wojciecha Łożyńskiego (datowany 7 kwietnia 1835 r.). Inny obiekt, zawierający zbiór dzieł wydany w 1611 r.

2. M. Konopnicka, *Rota*, 1910, ze zbiorów WiMBP, sygnatura Rkp 350 III

² Archiwum Państwowe Bydgoszcz, Akta osobiste Dyr. W. Belzy 1937-1939, sygn. T.1.105a, L. Różycki do W. Belzy, 5.IV.1937, k. 33; W. Belza do L. Różyckiego, 9.IV.1937, k. 36; L. Różycki do W. Belzy, 28.IV.1937, k. 37.

w Krakowie, został oprawiony przez słynnego introligatora lwowskiego – Aleksandra Semkowicza. W zbiorach WiMBP przechowywana jest także spora grupa pierwodruków i pierwszych wydań Ignacego Krasickiego. Na wystawie swoje miejsce znalazł pierwodruk z 1780 r. *Wojny Chocimskiej*, która stanowi pierwszą próbę napisania epepei narodowej. Drugim dziełem była głośna *Monachomachia, czyli wojna mnichów* – bardzo kontrowersyjna ze względu na antyklerykalną treść, co zresztą dziwi z powodu wysokiego stanowiska autora w hierarchii kościelnej. Czasy staropolskie uzupełnia spuścizna Juliana Ursyna Niemcewicza. Obok publikacji tego autora, jak *Powrót posła*, napisany i wydany w 1790 r. w związku z obradami Sejmu Czteroletniego, zaprezentowano też jego rękopis. Chodzi o utwór satyryczny *Wóz rozpędzony*, powstały prawdopodobnie na początku lat 90. XVIII w., który do tej pory nie został wydany drukiem.

Kolejna część ekspozycji poświęcona została epoce romantyzmu. Podzielono ją na dwie grupy. Pierwsza w całości obejmowała spuściznę i materiały dotyczące Adama Mickiewicza. WiMBP posiada bardzo bogate i różnorodne zbiory związane z tą postacią. Niektóre z nich zaprezentowano już na wystawie w 1998 r. zatytułowanej „Typografia i ilustracja Mickiewiczowska”³. Wśród bydgoskich mickiewiczianów przeważają pierwodruki i wczesne wydania dzieł. Rękę wieszczą można było zobaczyć jedynie na kopercie zaadresowanej do Madame Clustine, zamieszkałej w Paryżu. Z pierwodruków cenne są *Sonety*, wydane w Moskwie w 1826 r., wzbogacone o dodatek litografowany: *Sonet V, Widok Czatyrdahu ze stepów Kozłowa w przekładzie perskim*. Wartościowe, z powodu swej unikatowości, są nielegalne wydania, „zwalczone” przez autora, przez co zachowane w nielicznych egzemplarzach. Jako przykład wymienić można powieść *Konrad Wallenrad*, wydaną w Krakowie 1828 r. przez Henryka Bogusza i Mieczysława Darowskiego. Jest to przedruk petersburskiego pierwodruku z 1828 r. Wydrukowano 500 egzemplarzy, w tym 100 z rycinami, które następnie na polecenie autora wycofano z obiegu. Podobny los spotkał toruńskie wydanie *Pana Tadeusza*, pierwsze na ziemiach polskich (1859 r.). Książka ukazała się bez zgody spadkobierców i wbrew prawom wydawniczym warszawskiego księgarza Samuela Henryka Merzbacha, dlatego została zbojkotowana przez polskich księgarzy. W jednej ze współczesnych gazet zamieszczono następujący apel: *Podobna spekulacja księgarska grzecznie nazywa się kontrfazonem, kontrafakcją, po polsku zaś bez ogródek kradzieżą i karygodnym złodziejstwem, w którym spodziewamy się, że nikt nie zechce brać udziału, ani żaden księgarz polski przez sprzedawanie, ani*

³ *Typografia i ilustracja Mickiewiczowska. Katalog wystawy*, Bydgoszcz 1998, komisarz wystawy – Małgorzata Szczęsłowicz.

nikt z polskiej publiczności przez kupno⁴. Atak na tę publikację był tak skuteczny, że do dziś zachowała się w pojedynczych egzemplarzach i cieszy się sławą największego unikatów wśród edycji narodowej epepei. Niektóre obiekty są cenne ze względu na ich proveniencję, jak paryskie wydanie *Pana Tadeusza* z 1834 r. z tłoczoną pismem ręcznym dedykacją grafika Stefana Witwickiego dla „ziomka, towarzysza i przyjaciela” Antoniego Oleszczyńskiego, który był również poetą i przyjacielem Adama Mickiewicza.

Spuściznę wieszczą wzbogacając dokumenty życia społecznego i materiały ikonograficzne, ilustrujące pamięć o nim, jak np. „Zaproszenie na uroczysty wieczór ku pamięci Adama Mickiewicza”, wystosowane przez Stowarzyszenie Polaków w Budapeszcie w 1898 r., czy karta pocztowa z 1909 r. przedstawiająca „Portret Adama Mickiewicza na Judahu skale”, według obrazu Walentego Wańkowicza. Całość uzupełniają materiały alternatywne w postaci medali. Tu wymienić warto „Medal pamiątkowy z okazji sprowadzenia zwłok Mickiewicza do kraju”, wykonany z brązu przez Franciszka Woytycha w 1890 r. Na awersie widać w wieńcu laurowym popiersie mężczyzny, w lewo, półkoliście napis z lewej „Adam Mickiewicz”, z prawej „* 1798 1855 – 1890”. Rewers z kolei ukazuje Panoramę Wawelu, u góry półkoliście napis: „To Obrońca i Wskrziesiciel Narodu”.

Epoka romantyzmu zaprezentowana została także poprzez utwory innych jej przedstawicieli. Wymienić tu można *Kordjana*, którego Juliusz Słowacki napisał w Genewie w 1833 r., a wydał anonimowo w Paryżu rok później. Wyjątkowy jest również pierwodruk poematu *Anhelli* Juliusza

3. Karta pocztowa z wizerunkiem Marii Konopnickiej i fragmentem *Roty*, [1910]., ze zbiorów WiMBP, sygnatura P 1044

⁴ „Dziennik Literacki”, Lwów 1859, nr 1, s. 12.

Słowackiego (Paryż 1838). Jest to pesymistyczna prognoza przyszłości polskiej emigracji i jej walki o odzyskanie niepodległości, uznawana za poetycką replikę na *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* A. Mickiewicza. Wśród reprezentantów romantyzmu znajdziemy też Jadwigę Łuszczewską, tworzącą pod pseudonimem Deotyma. Była ona autorką wielu zbiorów wierszy, poematów, dramatów i powieści, a także organizatorką własnego salonu literackiego w Warszawie. W zbiorach biblioteki zachowały się m.in. *Improwizacje i poezje* z 1854 r. oraz rękopiśmienny „Fragment wiersza o Kilińskim”. Na wystawie nie mogło zabraknąć bogatej twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego. WiMBP posiada wiele jego rękopisów i pierwodruków. Nic dziwnego, skoro autor ten wydał rekordową liczbę publikacji w historii polskiej literatury, a na światowej liście zajmuje siódme miejsce. Wśród tych pierwszych pojawił się m.in. manuskrypt powieści *Póldiable Weneckie*, подарowany w 1925 r. przez dyrektora Muzeum Miejskiego w Bydgoszczy ks. Jana Kleina. Cenny jest też wiersz *Błogosławieni*, do którego załączono list autora z zaleceniami dotyczącymi wydania utworu. Z postacią J.I. Kraszewskiego związane są ciekawe dokumenty życia społecznego. W bibliotece bydgoskiej przechowuje się „Program obrzędu pogrzebowego” z 1887 r., który przerodził się w manifestację patriotyczną w Krakowie. Obok tego dokumentu umieszczono „Liść pamiątkowy z nadrukiem” z ostatniego pożegnania pisarza, подарowany placówce przez historyka i publicystę Ernesta Łunińskiego. Warto jeszcze wspomnieć o miedzianym medalu, wybitym w 1879 r., z okazji pięćdziesięciolecia pracy twórczej Kraszewskiego, na koszt Polonii mieszkającej w Dreźnie.

Z epoki pozytywizmu w zasobie biblioteki zachowała się bogata spuścizna Henryka Sienkiewicza, co wynika z popularności tego pisarza w międzywojennej Bydgoszczy i zainteresowania samego W. Belzy (dyrektor stał na czele Komitetu Budowy Pomnika Sienkiewicza, w holu biblioteki umieszczono też popiersie twórcy). Na wystawie znalazły się liczne rękopisy pisarza, m.in. komedia *Zagłoba swatem*, z odręcznym podpisem i adnotacją autora „Nie do druku. Honorarium niewymagalne”, oraz nowela *U źródła*, подарowana przez Józefa Weyssenhoffa. Ciekawostkę stanowią japońskie wydania *Quo vadis*. Pierwsze z 1907 r., zostało подарowane przez polskiego podróżnika Aleksandra Janta-Polczyńskiego z Borów Tucholskich. Inne, z 1928 r., ofiarował Belzie Jan Fryling, radca poselstwa polskiego w Tokio w latach 1927-1930. Zbiór cennych rękopisów i druków uzupełniają liczne materiały ikonograficzne. Wśród nich jest gobelin patriotyczny z jedwabiu z wizerunkiem Henryka Sienkiewicza, a także stare, nierzadko ręcznie kolorowane pocztówki, które ilustrują jego utwory, głównie *Trylogię* i *Quo vadis*. Ich druku podjęło się Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich, jedno z wiodących

wydawnictw pocztówek na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. Obok materiałów ikonograficznych umieszczono medale pamiątkowe, np. projektu Wincentego Trojanowskiego i wybity z brązu w Paryżu w 1900 r. Szczególnie bogaty rewers przedstawia wypukły pomnik siedzącego mężczyzny z wklęsłym napisem: „Roma”. W środkowej części umieszczono wypukłą, stojącą na tle gałązki palmowej, postać kobiecą, widzianą z prawego profilu, trzymającą w lewej ręce krzyż, a prawą piszącą „Quo vadis” (wklęsło). Z prawej strony dodano tytuły 20 utworów H. Sienkiewicza, pierwszy „Na marne”, ostatni „Krzyżacy”.

Kolejna część ekspozycji przedstawia spuściznę najslynniejszych pisarek polskich, przedstawicielek trzech epok literackich: pozytywizmu, Młodej Polski i dwudziestolecia międzywojennego. Umieszczono tu utwory m.in. Elizy Orzeszkowej, Marii Dąbrowskiej i Gabrieli Zapolskiej. Uwagę zwraca rękopis dramatu *Jesiennym wieczorem*, wyjątkowy w twórczości Zapolskiej, która po tematykę narodowyzwoleńczą sięgała sporadycznie. Na karcie tytułowej Zapolska umieściła następującą dedykację: „Helenie Modrzejewskiej z prośbą o odtworzenie Lory Autor”. Organizatorzy wystawy najwięcej uwagi poświęcili twórczości Marii Konopnickiej, ksiąźnica bydgoska posiada wiele jej rękopisów, np. *Na wylomie* i *W trójkrołowy wieczór*, podarowane przez Marię Grzymałę-Siedlecką (wdowa po Adamie), oraz stosunkowo niedawno nabyty w drodze zakupu antykwarycznego (w 1989 r.) wiersz *Nie skarż się*, z grafiką przedstawiającą zamek w Czerwonym Dworze, majątności Tyszkiewiczów. Najcenniejszym zabytkiem rękopiśmiennym biblioteki bydgoskiej jest jedyny zachowany na świecie egzemplarz *Roty*. Wiersz powstał w 1910 r. w Nicei i był odpowiedzią poetki na politykę rządu pruskiego zmierzającą do wynarodowienia Polaków. 17 lutego, w związku z obchodami Roku Grunwaldzkiego, autorka przesłała autograf utworu do Józefa Watry-Przewłockiego, redaktora „Gazety Polskiej” w Chicago, od którego ksiąźnica zakupiła manuskrypt w 1935 r. Rok później placówka wzbogaciła się o rękopis kompozycji muzycznej, podarowany przez Feliksa Nowowiejskiego. „Bydgoskie rękopisy *Roty*” szczęśliwie uniknęły zniszczenia w okresie II wojny światowej. W 1940 r. były głównym eksponatem wystawy zorganizowanej przez okupanta w Bydgoszczy, Gdańsku i Berlinie pt. „Jak Polacy wzbudzali nienawiść przeciw narodowi niemieckiemu”. Obecnie *Rota* Marii Konopnickiej jest jedną z najbardziej znanych polskich pieśni patriotycznych i wyjątkowym skarbem ksiąźnicy bydgoskiej.

Ostatnia część ekspozycji poświęcona została twórczości pisarzy Młodej Polski i dwudziestolecia międzywojennego. Pojawił się tu pierwodruk *Legendy* z 1897, pióra Stanisława Wyspiańskiego. Autor umieścił własnoręczną dedykację na wyklejce górnej okładziny, a kartę tytułową ozdobił stylizowanym kwiatem

(rozkwitłym mniszkiem). Do tej publikacji dodano pocztówki z 1912 r., promujące ówczesne przedstawienie *Legionu* Wyspiańskiego, które odbyło się w Teatrze Krakowskim – III Colosseum. W zbiorze biblioteki zachowały się także rękopisy Jana Kasprowicza. Do jednego z nich, zawierającego *Ucztę Herodyady*, dołączono list Marii Kasprowiczowej do dyrektora Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. Warto wspomnieć także spuściznę Władysława Reymonta, zwłaszcza pierwsze wydanie powieści *Chłopi* z 1904 r., która została nagrodzona Literacką Nagrodę Nobla. Obok druku umieszczono oryginalną fotografię z własnoręczną dedykacją autora. W zbiorze biblioteki zachowały się również liczne rękopisy utworów Kornela Makuszyńskiego. Wynika to z przyjaznej relacji, jaka łączyła pisarza z dyrektorem W. Belzą. W 1935 r. pisarz podarował księżnicy liczne manuskrypty, jak zbiór opowiadań *Śmieszni ludzie czy wiersz Śpiew zwycięski*. Z tej części ekspozycji wymienić trzeba również wyjątkowe dzieło Juliana Tuwima, pt. *Czary i czarty polskie oraz wypisy czarnoksiężskie*, które w 1924 r. wydał Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”. Jest to unikatowy pierwodruk, a same dzieło próbą antologii polskiej literatury magicznej, zawierające przedruki z dzieł rzadkich, stanowiących najczęściej *białe kruki*, szerszemu ogółowi raczej nieznanych. Nie mogło zabraknąć też ręki pisarza, dlatego obok publikacji zamieszczono jeden z zachowanych rękopisów, zawierający wiersz *Hymn narodowy lasu*.

Podstawową część wystawy „Sto lat u siebie”, złożoną przede wszystkim z rękopisów i druków, uzupełniają zbiory multimedialne. Wśród nich są płyty analogowe z inscenizacją utworów literackich, jak np. libretto opery według tragedii Jana Kochanowskiego *Odprawa posłów greckich*, która miała miejsce w Teatrze Wielkim – Opera Narodowa (Warszawa) w 1966 r. Inne to słuchowisko muzyczne *Latarnik* H. Sienkiewicza, wykonane w Teatrze Wyobraźni, z Aleksandrą Śląską i Władysławem Hańczę w rolach głównych. Przeważającą część zbiorów multimedialnych, zaprezentowanych na ekspozycji, stanowią płyty, na których znani aktorzy recytują bądź śpiewają poezje (np. Andrzej Łapicki czyta *Sonety krymskie*, ok. 1966 r.). Ciekawe są też plakaty filmowe z lat 70. XX w., promujące ekranizację najslawniejszych dzieł polskiej literatury, docenione przez znawców kinematografii (jak *Ziemia obiecana* w reżyserii i według scenariusza Andrzeja Wajdy). Pomiędzy zbiorami bibliotecznymi urządzono przykładową pracownię literacką, do której obiekty muzealne, tj. wizytownik, świecznik i podstawka pod pióro, użyczone zostały z Izby Pamięci Adama Grzymały-Siedleckiego.

Zbiory specjalne, tj. rękopisy, materiały ikonograficzne i alternatywne, a także pierwodruki i unikatowe publikacje na co dzień są pieczołowicie przechowywane w magazynach biblioteki i niedostępne dla publiczności. Można je zobaczyć, jedynie prowadząc badania naukowe bądź na wystawach czasowych. Ostatnią

ekspozycję, prezentującą zabytki polskiej literatury z zasobu ksiąźnicy bydgoskiej, zorganizowano w celu uświetnienia uroczystych obchodów stulecia powrotu Pomorza i Kujaw do macierzy. Wystawa czynna była dość krótko, jedynie dwa tygodnie. Na dłuższą ekspozycją materiałów, zwłaszcza rękopisów nie pozwoliło zagrożenie charakterystycznym blaknięciem pod wpływem światła dziennego. W tym czasie ekspozycję zobaczyło 421 osób, w tym 20 grup (liczących w sumie 214 osób) oprowadzonych przez przewodnika i 207 osób indywidualnych. Zaprezentowane na niej obiekty zgromadzono w ciągu stu lat polskiej działalności biblioteki, która powstała przecież jako placówka niemiecka. Większość zabytkowych zbiorów literackich nabyto w dwudziestoleciu międzywojennym, tym godniejsza szacunku jest postać Witolda Bełzy, wielkiego patrioty, znawcy i miłośnika książek, który dziś zasłużenie patronuje ksiąźnicy bydgoskiej.

4. Fotografia Kornela Makuszyńskiego z własnoręcznym podpisem pisarza, ze zbiorów WiMBP